

ПОЛОВЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографія половецького етносу – це аналіз дослідження його життєвого шляху від регіонів Північного Алтаю і Прииртишшя через казахстанські землі до кордонів Київської Русі, де згодом зустріч з монголо-татарами позначилася на його подальшій долі.

Ключові слова: *половці (кипчаки), етнос, кочівники, каганат, номади, племена, половецький степ, орди, зброя.*

Цікавість до історії половців зародилася в Київській Русі, як і в інших країнах, з котрими було пов'язане їхнє сусідство, саме з того часу, коли ці номади прикочували до державних кордонів. Процес нагромадження історичних знань про половців розпочався з літописів, коротких хронік про події при князівському дворі, монастирських літописних зводів тощо.

Як перед галуззю історичної науки, перед історіографією про половців у широкому плані стоїть завдання з'ясувати соціальну основу і соціальні функції пізнання суті того історичного процесу, у якому відбувалися зазначені події, дослідити характер діяльності різних напрямків, шкіл і концепцій, проаналізувати, по можливості, методи вивчення історичних джерел та ознайомитися з організацією і формами дослідницької роботи істориків.

Серед визначних історичних постатей дослідженням половців (кипчаків) займався В.М. Татищев, намагаючись з'ясувати, чи існували їх родоплемінні зв'язки з киргизами (казахами). З цією метою він звертався за допомогою до П.І. Ричкова, члена-кореспондента Петербурзької академії наук, фахівця по етнографії Поволжя, Уралу і Прикаспію, – "внятно" роз'яснити походження слова "кипчак", оскільки в доступних йому джерелах це пояснення, як і пояснення походження цього етносу, його як історика не влаштувало [1].

Ідеолог дворянства і представник освіченого абсолютизму, історик і письменник М.М. Карамзін, вивчаючи історію та родинні зв'язки киргизів (казахів), прийшов до висновку про існування генетичної спорідненості їх з кипчаками (половцями) [2].

Як у першому, так і в другому посиланні історики не ставили перед собою завдання дослідити походження такого етносу, як кипчаки (половці), але вони опосередковано звернули увагу на зв'язки між етнічно спорідненими народностями, висловили своє бачення процесу формування і розселення кипчаків – одного з найчисленніших тюркських племен.

Значний вклад у розвиток історіографії кочових народів IX-XIII ст. вніс П.В. Голубовський. На основі порівняльних даних візантійських хронік, давньоруських літописів, повідомлень мусульманських і західноєвропейських письменників він уперше науково обґрунтував версію про те, що східні племена кипчаків на заході називалися половцями (команами). Монографія П.В. Голубовського "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар" у своїх основних положеннях стала видатною подією у дослідженні історії кочових народів не тільки в XIX ст., але не втратила свого наукового значення і до наших днів. У книзі вченого знайш-

---

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ли відображення досягнення та недоліки історіографічної думки про кочові народи, з якими пов'язана історія Київської Русі [3].

Видатний історик XIX ст. М.Я. Христов, досліджуючи етнічний склад тюркських племен і народностей та їх чисельність, прийшов до висновку, що кипчаки (половці), як й інші кочівники, були вихідцями з регіону Алтайських гір та Іртиша, а потім проживали у північних та центральних районах сьгоднішнього Казахстану. На жаль, автор не пояснював причину, яка змусила кипчаків (половців) залишити казахську територію і податися в південноруські землі [4].

Г.Є. Грумм-Гржимайло, історик, етнограф та ентомолог, був активним прихильником приналежності кипчаків до європеїдного расового типу і, розробляючи цю тему в ряді своїх праць, доводив, що представники зазначеного етносу за своїм зовнішнім виглядом були динлінами – голубоокими, рудоволосими і блідолицими. На його думку, слово "половці" – похідне від старослов'янського "плава", слов'янських "полова", "половий", тобто особами біляво-солом'яного кольору. Усе це відбулося тому, що західна гілка динлінів змішалася з кочовим населенням Казахстану і стала відома під іменем кипчаків. "Половці ж – народ, утворений головним чином з кипчаків і канглів" [5].

Проблему походження кипчаків (половців) досліджував також антрополог та етнограф А.М. Харузін. Вивчаючи історію казахського народу, він прийшов до висновку, що кипчаки були одним з найчисленніших тюркських племен, які стали основним етнічним компонентом в утворенні корінного етносу [6]. Ознайомившись із концепцією А.М. Харузїна, автор даного дослідження з метою з'ясування "половецького коріння" звернувся до історіографічного надбання казахстанських істориків, які мають у цьому відношенні значні досягнення. Отже, про кипчаків. Історія корінного казахського етносу впродовж тривалого часу вивчалася у безпосередньому зв'язку з кипчаками, про що свідчать історіографічні дослідження провідних фахівців Казахстану. Серед них заслуговують на увагу три відомі історики – Б.Є. Кумеків, С.М. Ахінжанов та С.Г. Кляшторний. Кожен із них виступив зі своєю версією про події, що мали місце в казахських степах у першій половині XI ст. [7]. Кожен з них запропонував своє бачення процесу відтворення подій минулого, при цьому особливу увагу приділяв місцю і значенню кипчакського етносу в утворенні казахського народу.

В основу історичної концепції кожним з істориків за висхідну, як джерело, було покладено книгу початку XII ст. із зоології "Табаз ал-хайван" ("Природа тварин") арабського лікаря Шараф аз-Заман Тахір ал-Марвазі. Книга містила додатки етнографічного та історіографічного характеру. В одному з них зазначалося: "Серед них (тюрків) є група племен, які називаються кун, вони прибули із землі Китаю, боячись Кита – хана. Були вони християни – несторіани. Свої округи вони покинули через тісноту пасовищ. Із них був хорезмшах Іхінджи ібн Кочкар. За кунами пішов (або: їх переслідував) народ, який називався каї. Вони чисельніші і сильніші за них. Тому прогнали їх з тих пасовищ. Куни переселилися на землю шари, а шари переселилися на землю туркменів. Туркмени переселилися на східні землі огузів, а огузи переселилися на землі печенігів, поблизу від Армянського (Чорного) моря" [8].

Ця інформація наробила немало клопоту казахстанським історикам. Автор зазначеної книги вважав, що "зачинщиками" міграційного ланцюга були куни і каї. Закономірно виникло питання: "Хто ж вони такі?" У кожного з дослідників було своє бачення проблеми. Так, Б.Є. Кумеків вважав, що куни і каї були тюркомовними етносами. Перші проживали у Північному Китаї, другі були східними сусідами кимаків, які з середини IX ст. оселилися в Приіртишші на Алтаї, де утворили могутню державу – Кимакський каганат. Далі, за Б.Є. Кумеківим, події розвивалися так. Каї і куни потіснили групу кимакських племен (серед яких були кипчаки) в Північно-Східне Семиріччя, нанесли удар кимакській державі, яку на той час роз'їдали внутрішні удільно-племінні чвари і соціальні протиріччя. Внаслідок послаблення держави кимаків племена каї вийшли з-під васальної залеж-

ності від кимакського хакана і теж рушили в західному напрямку від Середнього Приіртишшя. Тим самим каї привели в рух кипчаків, західну гілку кимаків. Кипчаки вирушили на огузів у басейн Сир-Дар'ї, Західне Приуралля та Північний Прикаспій і змусили їх тікати в південноруські, причорноморські степи.

Після захоплення огузьких земель кипчакські хани значно посилювалися і стали першенствувати на території розселення кимако-кипчацьких племен, у тому числі – казахських земель. Самі кимаки в ході таких подій не тільки втратили політичну гегемонію, але й опинилися в залежності від кипчаків. Одна частина кимаків утрималася на своїй території, тобто в Приіртишші, тоді як інша у складі кимакських племен вирушила на захід, в південноруські землі [9]. Такий погляд Б.Є. Куменова на розвиток історичного минулого тривалий час був домінуючим у казахстанській історіографії.

Відомий історик С.М. Ахінжанов про міграційні процеси, зазначені в додатках до "Природи тварин" ал-Марвазі, пише так: "Після ретельного дослідження часу цієї міграції в історичній літературі з'явилася думка, що це переселення відбулося у першій половині XI ст. Також вважається, що пересування стало наслідком утворення на початку X ст. в Північній Кореї держави Ляо, заснованої киданями. Внаслідок розширення кордонів на захід у Центральній Азії сталися етнічні й політичні перегрупування, в результаті яких ланцюг міграцій охопив велику територію – від Далекого Сходу до берегів Чорного моря" [10].

Разом з тим у автора виник сумнів: чому експансія киданів у X ст. змусила кунів залишити свої місця лише в середині XI ст. і чому така важлива подія, що відбулася на північному кордоні Китаю, випала з поля зору китайських джерел? Нічого про це не говориться і в офіційній історії династії Ляо "Ляоши" [11]. Тоді С.М. Ахінжанов приходять до висновку, що ніякого великого пересування племен під тиском держави Ляо на початку XI ст. не було. На його думку, частина киданів – [кунів/ у кількості 16 тисяч наметів у 1032 р. відокремилася від свого етносу і з дозволу правителів держави караханідів поселилася на кордоні з Китаєм, але там вона не прижилася через брак пасовищ і вирушила в Семиріччя, де на шляху на неї напали каї (кимаки) і не одні, а з ябагу, басмилам і джумулам.

"Таким чином, – пише С.М. Ахінжанов, – у 40-х рр. XI ст. кимаки (каї) підкорили племена ябагу і, увійшовши в союз з басмилами і джумулами, вирушили в Семиріччя, де напали на киданів (кунів), які у свою чергу витіснили шари (кипчаки) і разом з ними пішли на захід" [12]. Так на кордоні з Київською Руссю з'явилися кипчаки (половці), у складі яких були й інші племена, що до того перебували на нинішніх казахстанських землях.

Свою версію прочитання історії кочівників Великого Степу від Іртиша до Дунаю після середини XI ст. запропонував С.Г. Кляшторний. На його думку, велике пересування групи тюркських народів, про яких писав ал-Марвазі, було віддаленим наслідком несприятливої ситуації, в яку вони потрапили в X – першій половині XI ст. у зв'язку зі створенням у Північному Китаї і Монголії киданської імперії Ляо, в Ганьсу – тангутської держави Сі Ся, у Семиріччі і Східному Туркестані – Караханідського каганату. Останній, до речі, відрізав східних тюрків від Семиріччя і Мавераннахара, торговельний обмін з яким і їх періодичне пограбування було для кочівників не стільки традицією, скільки умовою їх нормальної життєдіяльності. Історик вважає, що тут відіграв свою роль і релігійний чинник – значна частина карлуків прийняла іслам, тоді як східнотюркські кочівники у більшості своїй залишалися язичниками [13].

Далі серед кочівників Великого Степу відбулися такі події. У першій половині XI ст. велика група тюркських племен (куни і каї), що входили раніше в племінну конфедерацію теле, витіснена із монгольських степів киданями, просунулася в Західний Сибір і Північно-Східне Семиріччя. Там вона об'єдналася з іншою групою тюркських племен – шарами і басмилами. Зазнавши поразки у війнах з караханідськими карлуками, обидва угруповання вирушили по традиційному шляху центральноазійської міграції. Контакт з кипчаками, землі яких лежали на шляху

міграції, був неминучим. У новому об'єднанні племен залишилися дві основні групи: куні-комани і шари-половці.

"У середині XI ст. комани становили авангард західної міграції степових племен, політично стимульованих кипчаками, але очолюваний команами – кунами – шари. Уже в 1055 р., витіснивши огузів-торків, шари-половці закріпилися на південних рубежах Київської Русі. Доля кунів-команів вирішувалася на захід від кочів'їв половців" [14]. Такою коротко була концепція С.Г. Кляшторного щодо походження команів-половців та їх появи на південноруських кордонах.

Окремої уваги заслуговує концепція про походження кипчаків-половців професора І.Н. Ундасинова, головного наукового співробітника інституту порівняльної політології Російської академії наук. Глибоко проаналізувавши праці усіх трьох своїх співвітчизників, він зазначає, що усі вони є визначними фахівцями з історії номадів. Своїми працями ці історики внесли значний вклад у вивчення минулого кочівників азійських степів. Полеміка з ними І.Н. Ундасинова стосується лише одного конкретного питання – їх інтерпретації повідомлень середньовікового автора Тахіра ал-Марвазі про міграції у казахських степах, що відносяться до першої половини XI ст., а у випадку з С.Г. Кляшторним – питання про те, хто такі половці.

Щодо інтерпретації Б.Є. Кумеківим картини міграції кочових племен по ал-Марвазі, то І.Н. Ундасинов запитує: а куди ж поділися куні і каї, які нібито і викликали своїм тиском на кимаків, а потім і на кипчаків могутню хвилю переселення, що не тільки зруйнувала Кимакський каганат, але й за декілька років докорінно змінила етнополітичну ситуацію на всьому просторі Великого Степу від Іртиша до Дунаю. Як сталося так, що не вони, а гонимі ними кипчаки (половці) стали гегемоном казахських, а потім і південноруських степів, а куні разом з каї асимілювалися в останніх? Відповідь на це питання професор Ундасинов дає так: "Потрібно більш реалістично становиться до інформації середньовікових авторів і, в усякому разі, не будувати гіпотез на повідомленні, до того ж вельми сумнівному, всього лише одного джерела" [15].

Не претендує на нове прочитання історії кочівників Великого Степу від Іртиша до Дунаю після середини XI ст. і версія С.М. Ахінжанова, яка полягає у тому, що куні – це кидани, котрі переселилися в Семиріччя з Тянь-Шаню, а каї, підкоривши племена ябагу, разом з басмилами напали на кунів і, зрушивши з місця перебування кипчаків, разом з ними пішли на захід. "З такою версією, – вважає І.Н. Ундасинов, – погодитися не можна тому, що джерела про подібне переселення відсутні" [16].

Якщо ж прийняти до наукового вжитку версію С.Г. Кляшторного, то доведеться переглянути історію багатьох кочових народів до і особливо після середини XI ст. Справа в тому, що історик, підсумовуючи своє бачення подій першої половини XI ст., тобто від міграції кунів і каїв на землі Східного Казахстану до закріплення команів і басмилів в південноруських степах, пише: "Така можливість реконструкції азійського контексту половецької історії, як мені уявляється, цей контекст мало пов'язаний з історією сиров – кипчаків" [17]. Якщо дотримуватися такої точки зору, то східноєвропейський контекст половецької історії теж не пов'язаний з історією кипчаків. Це впливає із самої суті реконструкції С.Г. Кляшторного – про кипчаків у південноруських степах він навіть не згадує. Що ж стосується етноніму "половці", то його на Русі дали, на думку С.Г. Кляшторного, "не кипчакам, а басмилам (друга назва – шари), що означає жовтий, рудий, строкатий. Його просто переклали на давньоруську, в якій ці прикметники означалися словом половий, звідси і половці" [18].

Конспективно описав історію номадів казахських степів періоду піднесення кипчаків І.Н. Ундасинов. Він переконливо доводить, що в X – першій половині XI ст. на значній частині Казахстану розвивалися два однорідні, але впливаючі один на одного етноси. Обидва вони були пов'язані головним чином з кипчаками, хоча до них активно залучалися усі інші етноси середньої смуги степів від Іртиша до

Волги. У середині XI ст. історична доля звела на Алтаї, Іртиші і на захід від нього ряд етносів, які утворили Кимакський каганат.

Тісний зв'язок різних етносів, об'єднаних політично, близьких за походженням, мовою, культурою і способом життя, дав могутній, за І.Н. Ундасиновим, імпульс до утворення нового етногенезу (етносу, в якому окремі народи стали субетносами). В окремому ряду стояли кимаки (каї) – вихідці із татаро-монгольського суперетносу. Вони хоч і очолили Кимакський каганат, але не змогли стати носіями етногенезу, тому що більшість народів належала до тюркського суперетносу. Згодом кимаки-каї були тюркизовані і втратили свою гегемонію в Степу. Після розпаду Кимакського каганату ще більше зросли авторитет і могутність кипчаків. З новою силою продовжився процес їх розселення, в якому брали участь інші племена. Спочатку кипчаки, кимаки та їх супутники по міграції розселилися по обширній території Казахстану. На що у них пішло X і половина XI ст. У цей же час у казахських степах мешкали ще два етноси – кангаро-печеніги й огузи. Заселити більшу частину зазначеної території допомогли такі події. Кангаро-печеніги та огузи постійно воювали між собою. Крім того, частина огузів прийняла іслам, після чого відбувся розпад огузького етносу. Під натиском кипчаків огузи покинули рідні степи – одна частина з них пішла на Русь, а інша – в Херосин.

Відбулися події, внаслідок яких великий тюркський суперетнос на території Казахстану розділився на східний і західний, сусідами якого були три могутні держави. На сході – Киргизький каганат, на півдні – держава Караханідів, на південному заході – Хорезм, на півночі – ліси, які кочівникам були зовсім не потрібні. Водночас великому суперетносу потрібні були нові пасовиська. Залишався один шлях – на захід, в південно-руські степи, куди й вирушила західна тюркська група на чолі з кипчаками.

З 70-х років XI ст. вони встановили свою повну гегемонію на території від Волги до Дунаю. "Відповідно назва Дешт – і – Кипчак, – пише І.Н.Ундасинов, – яка спочатку означала "Степ від Іртиша до Волги", поширилася і на цю частину Великого Степу. А кочівники, які туди прийшли, отримали від русичів ім'я половці, всі, незалежно від того чи іншого племені, тобто половці – назва не одного конкретного етносу, а загальна назва усіх етносів (або частини їх) у складі кипчакського етносу, які мешкали на захід від Волги" [19]. Таке пояснення походження кипчаків (половців) дається у працях казахстанських істориків.

Окрім розглянутого, у вивченні історіографії кипчаків (половців) важливе значення мають також праці видатного сходознавця, академіка В.В. Бартольда. Досліджуючи середньовікову історію кипчакських племен, він на основі вивчення широкого кола мусульманських джерел підтвердив висновок про те, що кипчаки були основним ядром утворення казахської народності. При цьому В.В. Бартольд стверджував, що уперше назва "Дешт – і – Кипчак" зустрічається у персидського поета XI ст. Насир – і Хусрау. Академік також зазначав, що під іменем "шари" потрібно розуміти тюркське – сари – жовтий і відносити його до племені кипчаків, які в літописах Київської Русі "калькуються" зі словом половці [20].

Питанням походження кипчаків, з'ясуванням ступеня і форми їх участі в етногенезі тюркомовних народів Південного і Західного Сибіру присвячені праці Д.Г. Савинова, в яких історик доводить, що на різних етапах і в різних географічних регіонах фігурували етнічно відмінні один від одного родоплеменні групи, які входили до складу цього великого середньовікового етнополітичного об'єднання. Відповідно різною була і модель культури кипчаків на всіх ступенях її розвитку, хоча в основі її лежав єдиний етнос. Автор виділив чотири послідовних етапи етнічної історії і культури кипчаків: а/ період складання кипчакського етносу – до середини VIII ст.; б/ період входження кипчаків у державне об'єднання кимаків – IX-X ст.; в/ період оформлення кипчакської етнокультурної спільноти на широкій території від Іртиша до Волги і від Волги до Дунаю; г/ період входження кипчаків до складу монгольської держави – XIII-XIV ст. [21].

Погоджуючись із запропонованою періодизацією історії кипчаків в цілому,

зазначимо, що саме на третьому етапі кочування номадів від Волги до Дунаю, у південноруських степах, літописи Київської Русі називали їх половцями. Чому саме половцями? У джерелах і працях розглянутих нами істориків, на жаль, односторонньої відповіді нема. Так, упродовж 30-х років ХХ ст. історією половців захопився російський історик-емігрант Д.А. Расовський. Окрім великої монографії, написаної російською мовою і оприлюдненої у Празі, він опублікував ряд блискучих статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів [22]. Д.А. Расовський, як і його попередники Г.Є. Грумм-Гржимайло, М.А. Христов та інші, був прихильником тези про світловолосих кипчаків-половців. Оперуючи даними китайського джерела "Ганьму", яке повідомляло про те, що люди на ім'я кінча (кипчаки) були голубоокі і рудоволосі, вони дотримувалися думки про належність кипчаків до західних динлінів – народу, який за своїм зовнішнім виглядом мав ознаки європеїдного расового типу [23].

У 40-х роках ХХ ст. В.К. Кудряшов вивчав питання географії східноруських степів в епоху середньовіччя. У своєму збірнику статей "Половецкая степь" (1948) він розглядає напрямки походів та розміщення половецьких орд в Степу. Консолідація розрізаних половецьких орд, виявляється, відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та Призов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, де вони зупинялися на літні місяці у стійбищах-літвониках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [24]. Таке дослідження, враховуючи його географічну спрямованість, має велике значення для вивчення побуту і культури половців, організації їх суспільно-політичного та економічного життя, адже ордами у тюркомовних народів називали військово-адміністративні організації.

Значний вклад у дослідження визначеної нами проблеми було зроблено у другій половині ХХ ст. Суспільно-політичний устрій кочівників до монгольського завоювання вивчав Г.А. Федоров-Давидов. Він наголошував, що основою суспільної організації половців у кінці XI – XII ст. був патріархальний рід. Роди об'єднувалися у племена, які окремі дослідники називають ордами. Для всіх кочівників характерним був сталий родо-племінний поділ суспільства. На чолі кожного племені (орди), до складу якого входило п'ять родів, стояв великий князь, а кожен рід очолювався меншими князями. Справами роду управляла родова аристократія, вона ж і обирала меншого князя. З числа цієї аристократії (яку у літописах називають "lepshe мужья в родах") вибирали посадових осіб: сотників, десятників тощо.

"Як повідомляв Костянтин Багрянородний, – пише Г.А. Федоров-Давидов, – великий князь обирався, але така виборність поєднувалася із збереженням цієї влади за одним із аристократичних родів. Такий суспільний устрій кочівників у Х ст. називався військовою демократією. Про це свідчать вибори воєначальника – князя, рада аристократії, народні збори" [25]. У XI ст. кочове суспільство вступило у новий етап свого соціального розвитку. З'являється зародок ранньофеодальної держави, спадкоємної влади, потреба об'єднати декілька племен (орд) під владою одного великого князя. Виникли характерні для того періоду міжособні смути між великими князями, які намагалися поширити свою владу на інші орди. Свої теоретичні висновки Г.А. Федоров-Давидов переконливо обґрунтовує монографічною літературою та археологічними джерелами [26].

У 1990 році вийшла в світ велика монографія С.О. Плетнєвої, присвячена історії одного з найвідоміших і найсильніших тюркомовних етносів – половцям. "З невеличкого племені, мимохідь згаданого у китайських хроніках на початку другого тисячоліття, – підкреслює С.О. Плетнєва, – вони перетворилися в сильне, дієдатне і багаточисельне етноутворення, з політичним впливом і військовим потенціалом якого доводилося рахуватися не тільки дряхліючій Візантії, але й

могутній Русі" [27]. Автор розглядає писемні джерела та археологічні матеріали про це велике етнічне утворення, порушує і нерідко по-новому вирішує багато питань походження, економічних і суспільних відносин, світогляду і політичної історії цього народу. У дев'яти глибоких за змістом і великих за обсягом главах монографії викладена складна і багатопланова історія етносу, який його сучасники в Київській Русі називали половцями, у Візантії і Західній Європі – команами (кунами), а раніше, під час кочування в приуральських і заволзьких степах, араби і перси іменували кипчаками.

Історія кипчаків (половців) у минулому часто привертала увагу вчених. Перші праці про них з'явилися в середині XIX ст., для їх написання залучалися не тільки літописи Київської Русі, але й китайські, арабські та персидські джерела. У кінці XIX ст. стало зрозумілим, що нові дані про половців можна одержати, лише залучивши до вивчення ще одне джерело, яке до цього не використовувалося вченими. Таким джерелом стали археологічні матеріали.

С.О. Плетньова, як археолог, що тривалий час досліджувала половецькі кургани та "половецькі статуї" і визначила цю тематику основою своїх наукових інтересів та публікацій, з глибоким знанням справи аналізує у зазначеній монографії наслідки масових розкопок кочівницьких могил на берегах Північного Дінця і Дону, колекцію старожитностей номадів Східної Європи. Вона звернула увагу на особливості власне половецького поховального обряду: складені із застосуванням каменю курганні насти, могили з накатом над ними, східне орієнтування похованих тощо.

Книга С.О. Плетньової "Половцы" стала першою спробою популярного викладу, а в окремих випадках і першого узагальнення накопиченого за останні понад сто років спостережень, матеріалів і висновків з різних питань половецької історії, географії, економіки та культури. У книгу введені і деякі нові матеріали й факти, з ряду питань у ній висловлені нові думки і гіпотези, які стали цікавими не тільки спеціалістам-історикам, але й широкому загалу читачів.

В історіографії половецького етносу важливе місце належить монографії П.П. Толочка "Кочевые народы степей и Киевская Русь" [28]. В окремій главі "Половцы и Русь" автор виклав своє бачення проблеми їх відносин. Про орди половців та їх розселення в південноруських степах автор зазначає, що до 60-х років XI ст. половці займали великі степові простори довжиною зі сходу на захід 2 тис. км і з півдня на північ – 400 – 500 км [29]. Що ж до етимології слова "половці" при всій розбіжності думок з цього приводу серед дослідників, автор монографії дотримується концепції К.Г. Скрижинської про те, що назва його походить від літописного "онополовецъ" або той, хто живе по той бік річки. Для літописців Київської Русі, які проживали по правому березі Дніпра, кипчаки були жителями "оного поля" або "половцями".

Вивчення історичної географії Половецького степу із залученням археологічних джерел дає можливість стверджувати, що, крім половців, тут проживали й інші народи – алани, ясси, хозари, гузи, косоги та інші. Як висновок, П.П. Толочко наголошує: "З часу монголо-татарської навали половці втратили не тільки свою незалежність, але, по суті, і власну історію. Половецька аристократія була полонена і вивезена в монголо-татарські ставки. Воїни влилися у військо монгольських военачальників, а основна маса населення поступово розчинилася в монголо-татарському етносі, надавши йому кипчакські риси" [30].

Значно доповнила історіографію половців монографія В.Г. Бережанського "Вооружение половцев" [31]. Серед численної літератури про половців це, на наш погляд, єдине до цього часу видання, в якому на рівні військового історика розглядаються види зброї номадів, дається її характеристика та пояснюються бойові якості. У монографії розглянута історіографія військової справи та озброєння, залучені широкі археологічні джерела, вміщена коротка історія половців та окреслена географія Половецького степу.

У розділі про комплекс озброєння половців розглядаються військовий одяг і

зовнішній вигляд половецького воїна, дається класифікація зброї кочівників та історія її виробництва.

Окремо виділяється розділ про зброю номадів та володіння нею. В.Г. Бережанський поділяє зброю на клинкову (шаблі, мечі, кинджали, серпи); древкову (сокири, списи, сулиці); ударну (палиці, булави, обушки, клепці); металеву (самостріли, луки, стріли, сагайдаки); металеву артилерію тощо. Кожен з названих видів зброї XI – XII ст. носив як наступальний, так і оборонний характер.

Щодо металеві (ударної) артилерії, то автор монографії пояснює це так: "торгівля і культурні зв'язки Поволжя зі Сходом були в ту пору настільки сильно розвинуті, що в стані половецького війська, на відміну від печенігів і торків, мала-ся вже металеві зброя, яка на той час широко застосовувалася державами Середньої Азії, Іраном та Кавказом. Іпатіївський літопис містить повідомлення про те, що у половецькому війську були фахівці металевих машин, подібних до катапульт" [32].

Якщо до наведеного додати, що в монографії В.Г. Бережанського є розділи – спорядження воїна, засоби пересування і військова атрибутика, то перед читачем стане повна картина половецького війська у наступі на суперника.

Таким чином, підсумовуючи розглянуту нами історіографію половецького етносу, належить підкреслити, що номади, які упродовж XI і XII ст. перебували у постійній взаємодії з Київською Руссю і відомі у цій землі як половці, мали довгу і складну історію свого розвитку. Ця історія розпочалася в регіоні Північного Алтаю і Приіртиштя, продовжилася на казахських землях поділом на західних і східних кипчаків і закінчилася у південноруських степах монголо-татарською навалою, котру як половці, так і Київська Русь зустріли в стані внутрішньої нестабільності та політичної роздробленості, що фатально позначилося на їх подальших долях.

1. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времён. – М., 1769. – Кн. 1. – С. 432.
2. Карамзин М.Н. История государства Российского. – СПб., 1833. – Т. II. – С. 67.
3. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – Киев, 1884.
4. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности [// Живая старина. Год VI. 1986. – Вып. III-IV. – С. 368.
5. Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокуроя раса в Средней Азии [// Записки РГО по отделению этнографии. – СПб., 1909. – Т. XXXIV; Западная Монголия и Уранхайский край. – Л., 1926. – Т. II. – С. 59.
6. Харузин А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа [// Этнографическое обозрение. – М., 1985. Номер 3. – С. 77.
7. Кумекон Б.Е. Государство кумаков в IX-XI в. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972; Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы евразийских стран. Древность и средневековье. – Санкт-Петербург, 2000.
8. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 124.
9. Кумекон Б.Е. Вказ. праця. – С. 128-129.
10. Ахинжанов С.М. Вказ. праця. – С. 179-180.
11. Там само.
12. Там само. – С. 186.
13. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 124.
14. Там само. – С. 126-127.
15. Ундасынов И.Н. Половцы. Кто они? [// Интернет-журнал. ARBAPAH. – PU. 9.06.2003.
16. Там само.
17. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 128.
Сири – етніонім кипчаків до середини VIII ст.
18. Там само.
19. Ундасынов И.Н. История казахов и их предков. – Ч. I. – М., 2002. – С. 12-13.
20. Бертольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. – Соч. – М., 1963. – Т. II. – Ч. I. – С. 550.
21. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – С. 70-72.
22. Половец В.М. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 5.
23. Христов Н.А. Вказ. праця. – С. 322.

24. Половецъ В.М. Вказ. праця. – С. 5; 25.
25. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966. – С. 218; 220.
26. Див.: Там само.
27. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 3.
28. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
29. Там само. – С. 108.
30. Там само. – С. 143.
31. Бережанский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – 564 с.
32. Там само. – С. 77.

Историография половецкого этноса – это анализ исследования его жизненного пути от регионов Северного Алтая и Прииртышья через казахские земли к границе Киевской Руси, где впоследствии встреча с монголо-татарами сказалась на его дальнейшей судьбе.

Historiography of Polovtsian ethnos – is the analysis of research of their lifelong way from the regions of Northern Altai and the Irtysh through Kazakhstan lands to the border with Kievan Rus where subsequent meeting with Mongol Tatars affected their fate.